

ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ У ПАРТІЙНІЙ СИСТЕМІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

EUROSCEPTICISM IN THE UK PARTY SYSTEM

Грідіна І.М.

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри політології та міжнародних відносин історичного факультету
Маріупольського державного університету*

Пашина Н.П.

*доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології та міжнародних відносин історичного факультету
Маріупольського державного університету*

Іванець Т.М.

*кандидат політичних наук,
завідувач кафедри філософії та соціології історичного факультету
Маріупольського державного університету*

У статті характеризуються причинно-наслідкові зв'язки між поширенням ідей євроскептицизму і трансформацією партійної системи Великої Британії, що встановлюються на підставі політологічного аналізу програмних документів парламентських та інших політичних партій. Зазначається, що низка британських політичних партій побудували свою ідеологію на ключовій тезі необхідності виходу країни з Європейського Союзу. Наголошується, що кризові соціальні, економічні міграційні явища в Європейському Союзі створили сприятливі передумови для прийняття євроскептичних гасел значною частиною суспільства. При цьому зазначені фактичні обставини посилили дезінтеграційний вектор, обумовлений також історично притаманною британському суспільству та елітам консервативною політичною традицією, вираженої у концепції парламентського суверенітету Великої Британії, необмеженого спільними актами інтеграційного об'єднання.

У статті зазначається, що виходу Великої Британії з ЄС притаманна тенденція появи нових партій, вектором розвитку яких став саме курс на вихід країни з Європейського Союзу. Такі партії використовують, зазвичай, відверто популістську риторичку але не являють собою суто британський феномен. Ця тенденція, що з'явилася саме у розпалі світових масштабних криз, наразі притаманна на сучасному етапі майже усім європейським країнам.

Нами зазначається, що у Великій Британії, останнім часом, особливого успіху отримали такі партії, як ReformUK, Brexit, UKIP. Що стосується, саме партії Brexit, то вона була створена саме з метою підтримки кампанії щодо виходу країни з ЄС і припинила своє існування після завершення цього процесу, що ще раз характеризує тенденцію у партійній системі Великої Британії, щодо створення та діяльності партій відносно конкретного політичного виклику, а не дотримання не загальнопартійної доктрини, як це складалося історично.

Ключові слова: євроскептицизм, політичні партії, партійні системи, європейська інтеграція та дезінтеграція, «брекзит», популізм.

The article characterizes the cause-and-effect relationships between the spread of Euroscepticism and the transformation of the party system of Great Britain, established on the basis of a political analysis of the program documents of parliamentary and other political parties. It is noted that a number of British political parties have built their ideology on the key thesis of the need for the country to leave the European Union. It is emphasized that the crisis of social and economic migration phenomena in the European Union created favorable conditions for the adoption of Eurosceptic slogans by a significant part of society. At the same time, the specified factual circumstances strengthened the disintegration vector, which is also due to the historically inherent conservative political tradition of British society and elites, expressed in the concept of parliamentary sovereignty of Great Britain, unlimited by joint acts of integration association. The article notes that the exit of Great Britain from the EU is characterized by the tendency of the emergence of new parties, the vector of whose development was precisely the course of the country's exit from the European Union. Such parties usually use openly populist rhetoric, but are not a purely British phenomenon. This tendency, which appeared precisely in the midst of global large-scale crises, is currently characteristic of almost all European countries at the present stage. We note that in Great Britain, recently, such parties as ReformUK, Brexit, UKIP have been particularly successful. As for the Brexit party itself, it was created precisely for the purpose of supporting the campaign for the country's exit from the EU and ceased to exist after the completion of this process, which once again characterizes the tendency in the party system of Great Britain to create and operate parties in relation to a specific political challenge, and not adherence to non-party doctrine, as it was historically.

Key words: Euroscepticism, political parties, party systems, European integration and disintegration, "Brexit", populism.

Постановка проблеми. Євроскептицизм протягом останніх десятиріч достатньо інтенсивно набрав електоральну базу та розширював вплив на програмні настанови політичних партій не

тільки у Великій Британії, для яких історично притаманний традиційний політичний консерватизм та економічний протекціонізм, але і в багатьох інших країнах Європи. А згодом на тлі кризових

соціальних, економічних, міграційних, демографічних, культурно-духовних кризових явищ став одним з докорінних трендів суспільно-політичного розвитку, наслідком чого стало розгортання дезінтеграційних процесів в інтегрованому з формально-атрибутивної точки зору європейському політичному середовищі.

У Великій Британії зазначена тенденція проявилася наступним чином. Політична позиція правлячої, на момент початку процесу, що згодом отримав назву Brexit, Консервативної партії значно зрушилася у бік євроскептичних настроїв в умовах європейських економічної, міграційної та національно-культурної криз. При цьому останню доцільно розглядати у прямому кореспондуванні з міграційними кризовими явищами, що є достатньо зрозумілим й логічним з огляду на сукупність причин та наслідків кризи національно-культурної ідентичності у тих державах, які прийняли найбільші міграційні потоки, серед них – Нідерланди, Франція, Німеччина, до певної міри – Велика Британія, та інші.

Водночас опозиційна Лейбористська партія також не посіла рішучої та однозначної єврооптимістичної позиції перед референдумом щодо виходу держави з ЄС, і більше того – навіть критично висловлювалася щодо свободи пересування в ЄС та деяких інших ключових засад європейської інтеграції. Цей факт свідчить про намагання не лише консерваторів, але і лейбористів, врахувати в своїх документах та публічних гаслах суспільні запити, які пов'язували можливість вирішення багатьох проблемних питань з посиленням незалежності Великої Британії та її виключною орієнтацією на забезпечення власних національних політичних, економічних, культурно-духовних інтересів.

Євроскептицизм став чи не єдиною ідеологічною основою створення деяких нових політичних партій, які продемонстрували досить високі електоральні результати на парламентських та, особливо, європейських парламентських, виборах. Серед таких партій, що виникли на ґрунті та з метою розповсюдження ідей євроскептицизму, можна відзначити, зокрема, UKIP, Brexit, Reform UK.

При цьому слід зазначити, що історично євроскептицизм є ближчим до традиційної політичної ідеології консерваторів, зважаючи гасла зміцнення суверенітету і державності, обмеження міграції, економічний протекціонізм як обов'язкові складові елементи консервативної політичної ідеології в її класичному вигляді.

У той же час, необхідно додати, що вступ країни до ЄС, як і вихід з цього інтеграційного об'єднання, відбувалися у період під час знаходження консерваторів при владі, що дає змогу зробити висновок про відчутну залежність політичних позицій основних британських партій від

коливання електоральних поглядів, яке знаходить свій прояв, крім іншого, і в періодичній трансформації положень, декларованих основними партійними документами, перш за все – маніфестами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти впливу ідей євроскептицизму на програмні настанови, політичні позиції та функціональні напрями діяльності британських політичних партій під час підготовки та реалізації виходу Великої Британії з ЄС розглядалися такими вітчизняними та європейськими, зокрема – британськими, дослідниками, як А. Боултон, Р. Бут, А. В. Грубінко, А. Джентлмен, Л. Кеттл, Л. Томкінс, Д. Макшейн, Н. Малік, Р. Масон, В. І. Митрощенко, Р. Пестон, Т. Хотон, В. І. Чекмак, І. М. Червінка, П. Шнаппер, та інші.

Водночас можна констатувати, що на сучасному етапі політологічного осмислення трансформації партійної системи Великої Британії у принципово нових умовах суспільно-політичного життя бракує системного розуміння глибини та наслідків впливу ідей євроскептицизму на вказаний процес.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Таке дослідження, на наш погляд, має охоплювати наступні аспекти:

- визначення змісту поняття «євроскептицизм» у його сучасному загальноєвропейському контексті;
- встановлення ключових рис функціонування та розвитку британської партійної системи після виходу країни з ЄС;
- встановлення наявності євроскептичної складової в партійних документах та політичних заявах партійних лідерів, що впливає на поточну діяльність та подальший розвиток відповідної політичної партії.

Постановка завдання. Визначити ступень впливу ідей євроскептицизму на трансформацію британської партійної системи через політологічний аналіз партійних документів та політичних заяв лідерів політичних партій.

При цьому концепція дослідження ґрунтується на гіпотезі про сукупний вплив фактичних кризових явищ в ЄС та історичної британської консервативної традиції на формування суспільного і партійного євроскептицизму в якості провідного ідеологічного вектору новітньої трансформації британської партійної системи.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи вплив євроскептицизму на трансформаційні зміни у британській партійній системі, перш за все, необхідно, встановити зміст самої дефініції «євроскептицизм», охарактеризувати її політичне походження та порівняти відповідні британські процеси і тенденції з аналогічними трендами партійного розвитку в межах політичних систем інших європейських держав, включаючи повноцінно інтегрованих членів ЄС.

У цьому контексті слід зазначити, що існують різні авторські класифікації носіїв політичних поглядів на інтеграційні процеси в Європі.

Одна з таких класифікацій запропонована П. Копецьким і К. Мюнде, відповідно до якої виокремлюються декілька груп політичних акторів з різними ідеологічними настановами щодо європейської інтеграції:

1. Євроентузіасти – ті політичні партії, представники партійної еліти та частина електорату, які підтримують поточний напрям розвитку євроінтеграційного проекту і сам проект в цілому.

2. Європрагматики – виступають за євроінтеграцію лише в тій частині, що співпадає з національними інтересами суспільства і держави.

3. Євроскептики – критично ставляться до процесів європейської інтеграції, але намагаються змінити інтеграційний проект зсередини без втручання до його повної ліквідації.

4. Єврофоби – відкидають весь європейський інтеграційний проект і однозначно виступають за вихід своїх країн з ЄС [9].

Недоліком зазначеної класифікації, на наш погляд, є певна умовність запропонованого поділу національно орієнтованих політичних партій на євроскептиків та єврофобів, адже, наприклад П. Тагарт взагалі не виокремлює єврофобію в якості самостійного ідеологічного напрямку, визначаючи євроскептицизм як позицію, яка повністю або частково заперечує ідею європейської інтеграції [1]. Якщо виходити з наведеної позиції, євроскептицизм можна поділити на два види залежно від масштабу несприйняття процесу європейської інтеграції – поміркований (часткове несприйняття) та радикальний (повне несприйняття).

Схожу концепцію пропонує О.Р. Тарнавський, поділяючи євроскептицизм на «жорсткий» та «м'який», залежно від декларування курсу на вихід з ЄС (у першому випадку) чи риторики, спрямованої на ситуативну критику європейської спільної політики у вирішенні тієї чи іншої конкретної проблеми [2]. В означеному варіанті класифікації «поміркований» євроскептицизм є доволі наближеним до європрагматизму, концептуально побудованому на першочерговому врахуванні національних інтересів, що мають домінувати при реалізації державної політики над спільними інтересами інтеграційного об'єднання.

Якщо розглядати еволюцію євроскептичних ідей у документах, висловлюваннях та практичних діях двох основних парламентських партій Великої Британії, слід відзначити, що Лейбористська партія часів найуспішнішого її лідера новітніх часів Е. Блера була загалом єврооптимістичною партією. Водночас протягом попереднього до його прем'єрства періоду починаючи зі вступу країни до ЄС лейбористи якраз займали критичну

позицію щодо європейської інтеграції, а єврооптимістичний тренд був значно більше притаманний Консервативній партії, що переконливо продемонстрував Д. Стівенс на підставі проведеного аналізу партійних маніфестів 1970-1990-х рр [9].

У цьому контексті важливою й актуальною методологічною проблемою вбачається встановлення певних критеріїв і характеристик, за якими політична партія може вважатися єврооптимістичною, європрагматичною чи євроскептичною.

На наш погляд, сукупність таких критеріїв складають:

– положення партійних документів, що відображають такі питання, як: ставлення партії до європейської інтеграції як проекту; позиція щодо доцільності членства країни в ЄС; позиції щодо кількості та якості інтеграції країни при збереженні членства в ЄС (приєднання чи неприєднання до спільної валюти, абсолютна чи обмежена свобода пересування, Шенгенська зона, дотримання міграційних квот тощо); погляди щодо напрямів і можливостей реформування ЄС; погляди на шляхи вирішення спільних європейських проблем кризового характеру; партійні позиції щодо подальшого посилення інтеграції та потенційного розширення ЄС;

– політичні заяви лідерів партій з означених питань;

– практичні дії політичних партій, зокрема: підсумки партійного голосування у парламенті, Європейському парламенті, регіональних і місцевих представницьких органах; організація тих чи інших масових акцій із залученням електорату; висування на державні посади представників того чи іншого внутрішнього партійного напрямку як показник змін у партійному сприйнятті європейської інтеграції.

При цьому ключовим показником, що дозволяє визначити ідеологічну спрямованість партії, є партійні документи, оскільки вони формалізують партійну діяльність та виступають об'єктивним джерелом програмних цілей та завдань, що можна простежити на доволі показовому прикладі еволюції Лейбористської партії.

Так, у маніфесті Лейбористської партії 2005 р. було заявлено, що «інтереси Британії знаходяться у розширеному Європейському союзі», а самі лейбористи «пишаються членством Британії в ЄС», без якого країна була б «слабшою і вразливішою» [11], що давало змогу охарактеризувати тогочасну позицію цієї партії як єврооптимістичну, виходячи з основних тез наведеного пункту: підтримка ідеї європейської інтеграції; доцільність перебування країни в ЄС; підтримка подальшого розширення ЄС.

За рік до референдуму щодо доцільності перебування країни в ЄС Лейбористська партія повторила, що «членство в Європейському союзі необхідно для

процвітання і безпеки», адже майже 3 млн. робочих місць залежать від Європи та половина торгівлі та іноземних інвестицій припадає на ЄС [11].

Разом з тим, представники лейбористів після референдуму заявили, що в переговорах щодо Brexit керуватиметься прагматизмом і намагатимуться зберегти переваги від членства в єдиному ринку та Митному союзі [13].

Крім того, у 2005 р. лейбористи проголосили, що при вступі до єврозони, який згодом так і не відбувся, керуватимуться економічними інтересами і винесуть питання про євро на референдум [9]. У 2010 р., після початку кризи в єврозоні, Лейбористська партія просто повторила тезу про те, що питання про євро вирішуватиметься на референдумі, але, що цікаво вже без жодних згадок про вигоду членства в єврозоні.

А в маніфесті 2015 р. вже було вказано таким чином: Великобританія «не приєднається до євро» [11], тобто йшлося вже навіть не про підтримку референдуму щодо участі Великої Британії в єврозоні, а про закріплення в основному партійному документі ключової для вибору того чи іншого варіанту розвитку британської політичної та економічної системи суто євроскептичної тези про недоцільність впровадження єдиної європейської валюти замість міцнішої і стабільнішої на той час національної британської.

Нарешті, перед виборами 2017 р. лейбористи заявили, що визнають результати референдуму про вихід з ЄС, і питання про євро вже не порушується взагалі.

Більше того, ідентичний шлях до євроскептичної внутрішньопартійної парадигми, як і з ідеєю про єдину європейську валюту, лейбористи пройшли з питанням про свободу пересування всередині Євросоюзу, яка становить одну з фундаментальних засад європейської інтеграції взагалі – від обережного ентузіазму до підтримки повного припинення дії для Великої Британії цього доволі відчутного в умовах міграційної кризи для британського населення принципу. Так, Маніфест 2005 р. заявляє про те, що «століттями Британія ставала домом для людей з усієї Європи і не тільки», а імміграція має продовжуватися і не становить жодної загрози для британських національних інтересів [9].

Натомість, у 2015 р. лейбористи пообіцяли посилити умови здобуття права на отримання допомоги громадянами ЄС, а також підтримали ідею направити додаткову 1000 прикордонників для контролю за державним кордоном [11].

Вже після референдуму 2016 р. Лейбористська партія відкрито визнала, що «свобода пересування закінчиться, коли ми покинемо Європейський Союз» [15]. Іншими словами, лейбористи і в цьому питанні відійшли від політики «відчинених дверей», визнавши необхідність контролю-

вати кількість мігрантів, що прибувають до Великої Британії з країн ЄС.

До того ж, у 2015 р. саме представники лейбористів, за повідомленням ВВС, першими запропонували посилити роль національних парламентів у процесі прийняття європейських законів [11].

Таким чином, можна зробити висновок, що британський євроскептицизм пов'язаний ще й з притаманною британській політичній системі ідеєю парламентського суверенітету. У свою чергу, визнання необмеженої правотворчої компетенції спільних органів ЄС, безумовно, становило би значне обмеження вказаного основоположного принципу британського політичного життя, і цей чинник також вплинув на формування євроскептичних настроїв значної частини британської політичної еліти.

У свою чергу, консерватори безпосередньо є тією політичною партією, яка в якості владної партії забезпечила процес проведення референдуму, підготовку до нього і практичну реалізацію результатів волевиявлення.

Провідна роль Консервативної партії у процесі виходу країни з ЄС дає змогу в цілому також охарактеризувати її позицію як євроскептичну, яка в різні періоди коливалася від поміркованого євроскептицизму до достатньо радикального.

Наприклад, Д. Камерон був щонайменше європрагматиком, а не євроскептиком, на користь чого свідчить, зокрема, факт його заяви про відставку, зробленої вже відразу після проведеного референдуму. Водночас, Д. Камерон досить чітко висловлювався за збереження членства в ЄС і перед референдумом, в якості прикладу можна навести таку його цитату: «ізоляціонізм ніколи не йшов на користь Великобританії. Щоразу, коли ми поверталися спиною до Європи, ми рано чи пізно шкодували про це. Або ми впливаємо на Європу, або вона впливає на нас. І якщо в Європі щось станеться, ми не зможемо вдавати, що наслідки нас обійдуть стороною... Збереження спільних цілей з Євросоюзом відповідає нашим національним інтересам і тому Велика Британія має зберегти своє членство в Євросоюзі, бо все, що відбувається у наших сусідів, стосується і нас» [3].

На відміну від Д. Камерона, Т. Мей, щонайменше – в реальних ситуативних умовах, що склалися на той момент, вважалася переконаним євроскептиком, як і переважна більшість складу уряду під її головуванням. Саме таку позицію Т. Мей ілюструє, зокрема, її безальтернативна відповідь на запитання, чи не виникли у неї сумніви щодо правильності ідеї «брекзиту»: «у 2016 році громадяни Британії заявили про вихід із ЄС. Великобританія беззастережно залишає спільноту». Євроскептичний вектор поглядів Т. Мей відзначають і британські дослідники [4].

Окремо у площині трансформаційних змін британських політичних партій в умовах виходу

з ЄС слід відзначити таке принципово нове явище, як поява нових політичних партій, цілком заснованих на ідеях радикального євроскептицизму.

Перш за все, у зазначеному сегменті британського політичного середовища необхідно відзначити проекти, очолювані у різний час відомим політиком-популістом Н. Фараджем. Зазначені партії, як Reform UK, так і колишні розформовані її попередниці, партії UKIP та Brexit, у період головування Н. Фараджа становили собою євроскептичні, популістські політичні партії, які виступали за якнайшвидший вихід Великої Британії з ЄС навіть без жодної попередньої угоди. Таку позицію демонструє, зокрема, передвиборчий маніфест партії UKIP 2015 р., в якому ЄС характеризується як «приречена супердержава, яка каже нам, що робити, але не хоче прислухатися до того, чого хочемо ми» [5].

Загалом, за оцінкою Дж. Багніні, феномен електорального успіху партії Brexit на тлі підготовки та проведення референдуму щодо виходу країни з ЄС, полягав у тому, що партія змінила ультраправий радикалізм на євроскептичний націонал-популізм і правий радикалізм. Іншими словами, відносно високі результати на британських і європейських парламентських виборах та значний вплив на результати самого референдуму пояснювалися тим, що ця партія, будучи помірковано популістською, швидко реагувала на запити і побоювання британського суспільства в умовах зростаючих загальноєвропейських кризових явищ. Більше того, зазначена партія ще й вдало трансливала їх без звернення до расизму, націоналізму та ксенофобії, тобто робила їх прийнятними та зрозумілими для сприйняття законослухняних, порядних британців із різних верств суспільства, а також пропонувала, на перший погляд, прості, зрозумілі та дієві способи вирішення найактуальніших проблем суспільства [6].

Висновки та перспективи подальшого розвитку. Таким чином, аналізуючи вплив євроскептицизму на трансформацію партійної системи Великої

Британії в умовах виходу країни з ЄС, можна дійти до висновку, що вказана тенденція була обумовлена сукупною дією двох чинників – зовнішнього (фактичного) та внутрішнього (ідеологічного).

Зовнішнім чинником впливу на посилення суспільного і партійного євроскептицизму стало загострення в умовах спільного європейського простору цілої низки проблемних питань, деякі з яких переросли у кризовий стан (міграційна криза, банківська криза, криза національної-культурної ідентичності, безпекова криза тощо).

З іншого боку, традиційною для британського суспільства та політичних еліт історично є національно орієнтований консерватизм, посилений фундаментальним для політико-правової системи Великої Британії принципом парламентського суверенітету.

Аналізуючи вплив вказаних чинників на участь Великої Британії у процесах європейської інтеграції, слід зазначити, що її участь у спільних європейських інституціях та реалізації спільних рішень від самого вступу до ЄС ніколи не була ідентичною інтегрованості інших держав-членів. Відтак, особливий статус країни у складі інтеграційного об'єднання також сприяв активізації суспільної дискусії щодо доцільності формалізованого членства при фактичному домінуванні національних інтересів в державній політиці.

Отже, одним з наслідків вказаних тенденцій стало переформатування партійних документів, зокрема передвиборчих маніфестів, основних парламентських партій, спрямованих, серед іншого, на посилення поміркованої євроскептичної складової.

З іншого боку, на тлі зростання електоральної популярності євроскептичних настроїв, у Великій Британії виникли новітні політичні партії з ідеологією, цілком побудованою на радикальному євроскептицизмі та безкомпромісних односкладних гаслах популістського змісту. Активна інформаційно-комунікаційна діяльність таких партій напередодні референдуму також сприяла отриманню дезінтеграційних підсумків голосування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Оськін О. Євроскептицизм: основні типи опозиції до ідеї європейської інтеграції. *Дослідження світової політики: Зб. наук. пр.* К.: ICEMB НАН України, 2009. Вип. 48. С. 26-33.
2. Тарнавський О. Р. Формування понять та типологій євроскептицизму. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 109. С. 338-343.
3. Swinford S. David Cameron: Brexit could lead to Europe descending into war. *The Telegraph*. 09.05.2016. URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/05/08/cameron-brexit-will-increase-risk-of-europe-descending-into-war/> (дата звернення: 01.07.2022).
4. The government's negotiating objectives for exiting the EU: PM speech. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/the-governments-negotiating-objectives-for-exiting-the-eu-pm-speech> (дата звернення: 12.07.2022).
5. UKIP Election Manifesto 2015. URL: <http://www.ukip.org/manifesto2015> (дата звернення: 04.07.2022).
6. Baggini J. A Very British Populism. *Counterpoint*, 2013. URL: http://counterpoint.uk.com/wp-content/uploads/2013/09/507_CP_RRadical_UK_Web.pdf (дата звернення: 11.07.2022).
7. Stevens D. Issue evolution in Britain: The debate on European Union integration, 1964-2010. *European Journal of Political Research*. Vol. 52. P. 536-557.

-
8. Rose R. A parliamentary majority without a policy and a government policy without a majority. 27.09.2019. URL: <https://ukandeu.ac.uk/a-parliamentary-majority-without-a-policy-and-a-government-policy-without-a-majority/> (дата звернення: 15.07.2022).
  9. Kopecky P., Mudde C. The two sides of Euroscepticism: Party positions on European integration in East Central Europe. *European Union Politics*. 2002. № 3. P. 297-326.
  10. The Labour Party Manifesto 2005. URL: http://news.bbc.co.uk/2/shared/bsp/hi/pdfs/13_04_05_labour_manifesto.pdf (дата звернення: 15.07.2022).
  11. The Labour Party Manifesto 2015. URL: http://action.labour.org.uk/page/-/A4%20BIG%20_PRINT_ENG_LABOUR%20MANIFESTO_TEXT%20LAYOUT.pdf (дата звернення: 15.07.2022).
  12. EU vote: Where the cabinet and other MPs stand. BBC. URL: <http://www.bbc.com/news/uk-politics-eu-referendum-35616946> (дата звернення: 15.07.2022).
  13. Owen Smith promises a 2nd referendum on Brexit deal if elected Labour leader. URL: <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/brexit-owen-smith-labour-leadership-jeremy-corbyn-angela-eagle-a7135396.html> (дата звернення: 15.07.2022).
  14. The Labour Party Manifesto 2010. URL: http://www.cpa.org.uk/cpa_documents/TheLabourPartyManifesto-2010.pdf (дата звернення: 15.07.2022).
  15. Manifesto 2017. Negotiating Brexit. URL: <https://labour.org.uk/manifesto/negotiating-brexit/#firs> (дата звернення: 15.07.2022).
  16. Schnapper P. Brexit, or Theresa May's Headache. *L'Observatoire de la société britannique*. 2018. № 21. P. 21—34.